

УДК 274(048.8)(091)(477)«192/193»

Р.А. Сітарчук

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ ПІЗНЬОГО ПРОТЕСТАНТИЗМУ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 20–30-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядається джерельна база з історії діяльності баптистів, євангельських християн, адвентистів сьомого дня в радянській Україні 1920-их – 1930-их років.

Ключові слова: архівна справа, джерело, дослідження, протестанти.

Дослідження діяльності пізніх протестантських об'єднань в УРСР у 20–30-ті роки ґрунтуються на незначній історіографічній базі, тому головними матеріалами для вивчення церков баптистів, євангельських християн, адвентистів сьомого дня та християн євангельської віри (п'ятидесятників) слугують джерела. До них належать опубліковані та неопубліковані документи і матеріали. Перші ми поділяємо на декілька груп:

1. Матеріали з'їздів, конференцій, пленумів партії більшовиків, на яких визначалася її політика щодо протестантизму.

2. Усі види законодавчих актів СРСР та УРСР щодо релігійних організацій. Це передусім — збірники декретів, інструкцій та обіжників центральної і республіканської влади з поясненнями Народного комісаріату юстиції, а згодом — відділів культу Народного комісаріату внутрішніх справ — про «відокремлення церкви від держави і школи від церкви» [1].

3. Протоколи, стенограми, рішення, резолюції і постанови з'їздів організацій, які брали участь в антирелігійній діяльності, зокрема Спілки воєвничих безвірників. Вони розкривають загальні питання стратегії і тактики більшовиків у питаннях релігії [2].

4. Опубліковані збірки архівних документів про політику партії щодо релігійних організацій. Зокрема в 1998 році вийшла книга «Политбюро и церковь», яка охоплює взаємовідносини влади і релігійних організацій упродовж 1922–1925 років [3].

5. Статути, протоколи, рішення з'їздів протестантських союзів, які характеризують основи їх устрою та розвитку [4].

6. Протестантська і радянська періодика, в тому числі й антирелігійного спрямування. Саме радянська преса дала змогу не стільки отримати фактичні дані про діяльність протестантів в Україні, як оцінити силу державного ідеологічного і психологічного тиску на свідомість масового читача з метою атеїзації населення, дискредитації віруючих та їх лідерів. Зразком таких матеріалів можна вважати публікації в таких журналах як «Антирелигиозник», «Атеист», «Безвірник», «Безбожник».

Протестантська преса дає змогу простежити основні етапи і тенденції розвитку конфесій, різноманітні форми взаємодії державних, протестантських та громадських інститутів у політичній, соціально-економічній та культурній сферах. Однак, читаючи її, слід пам'ятати про те, що протестантська

періодика зазнавала державної цензури, а тому відображувала не завжди дійсний стан церков.

Проте найбільше інформаційного матеріалу про становище пізніх протестантських об'єднань в УРСР та політику влади щодо них містять неопубліковані джерела — документи, віднайдені в таких архівах: Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державному архіві Служби безпеки України (ДА СБУ), Державному архіві Харківської області (ДАХО), Державному архіві Одеської області (ДАОО), Державному архіві Полтавської області (ДАПО), Державному архіві Запорізької області (ДАЗО) та інших.

Вивчення документів ЦДАГО України дало змогу дослідити роль ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б) у розробці та реалізації антипротестантської політики влади. Про це йдеться в документах відділів ЦК (фонд №1). До них належать: тези, директиви, доповіді, огляди партійних комітетів про релігійний рух у республіці; інформація про діяльність ліквідаційних комісій з відокремлення церкви від держави, антирелігійну роботу відділів культів; протоколи засідань Політбюро, Всеукраїнської антирелігійної комісії та їх директивні резолюції для роботи з релігійними організаціями. Кримінально-слідчі справи, що були передані до ЦДАГО України з архівів колишніх спецслужб (фонд №263 — обліково-архівних справ КДБ при Раді Міністрів УРСР), дозволяють простежити історію протестантських конфесій у 1920–1930-ті роки у розрізі даних про репресованих священнослужителів та простих віруючих.

Багатогалузева структурована система державного антирелігійного апарату, взаємодія та діяльність усіх його ланок відображена у фондах ЦДАВО України. В матеріалах Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (фонд №1) зберігаються протоколи засідань його Президії, де розглядалися питання щодо релігійних організацій, також листування з адміністративними відділами виконкомів та райміліціями про реєстрацію статутів релігійних громад тощо.

Окремі постанови, внесення змін у релігійне законодавство і листування уряду з його низовими структурами є у фонді Ради народних комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки (фонд №2).

У фонді №27 (Народний комісаріат земельних справ УСРР), фонді №539 (Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УСРР), фонді №2605 (Всеукраїнська рада професійних спілок), фонді №2623 (Народний комісаріат праці УСРР) зберігаються лише поодинокі справи, які хоча б опосередковано стосуються релігійних питань. Це свідчило, ймовірно, про загалом пасивну участь цих наркоматів в антирелігійній роботі.

Найбільшу кількість матеріалів про державну політику щодо протестантських об'єднань міститься у фондах Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (фонд №5) та Народного комісаріату юстиції УСРР (фонд №8). І це закономірно, оскільки саме на ці наркомати більшовицька партія поклала головну відповідальність — утілювати в життя її антирелігійний курс.

Названі фонди містять: матеріали про радянське законодавство щодо релігійних культів; про діяльність ліквідаційних комісій НКЮ по відокремленню церкви від держави і школи від церкви; про створення адмінвідділів та відділів культів НКВС і їх звіти; листування НКВС з місцевими підрозділами; циркуляри, директиви, інструкції НКВС та політзведення ДПУ; протоколи засідань губернських, окружних, районних з'їздів об'єднань баптистів, євангельських християн, адвентистів, християн

евангельської віри; відомості про кількість віруючих та служителів культу в регіонах України; повідомлення про чисельність молитовних будинків та вартість культового майна в них; матеріали, які стосуються проходження протестантами військової служби тощо.

Додаткову інформацію для більш повного висвітлення історії пізніх протестантських громад в українських землях можна отримати у фондах Міністерства сповідань Української держави (фонд №1071), Міністерства віросповідань Української народної республіки (фонд №1072), Колекції документальних матеріалів українських емігрантських націоналістичних установ, організацій та осіб (фонд №4465).

Обласні архіви доповнюють і поглиблюють здобуту в центральних архівах інформацію. У Державному архіві Харківської області збереглася значна кількість матеріалів того часу, адже у 20-ті – на початку 30-х років Харків був столицею республіки, неофіційним центром Лівобережної частини України. Зокрема це фонди Харківського обласного комітету ЦК КП(б)У (фонд №2), Куп'янського окружного комітету КП(б)У (фонд №3), Харківського губернського комітету КП(б)У (фонд №69), Валківського повітового виконавчого комітету Харківської губернії (фонд №89), Адміністративно-організаційного відділу Харківського повітового виконавчого комітету (фонд №92), Ліквідаційної комісії з відокремлення церкви від держави Харківського губвиконкому (фонд №203), Старомерченського волвиконкому рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Харківської губернії (фонд №498), Валківського районного виконавчого комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Харківської округи (фонд №525), Чугуївського районного виконавчого комітету Харківської округи (фонд №536), відділу релігійних культів Харківського окружного виконавчого комітету (фонд №845), Печенізького районного виконавчого комітету Харківської округи (фонд №1486), Куньївського волвиконкому Ізюмського повіту Харківської губернії (фонд №1648), Президії Харківського обласного виконавчого комітету (фонд №3858).

У Державному архіві Одеської області зібрані матеріали одного з регіонів із найбільшим поширенням протестантизму. Водночас Одеса є певною мірою своєрідним документальним центром колишнього радянського Півдня та Правобережжя України, який вміщує інформацію про релігійне життя у правобережних регіонах України. Вона зосереджена передусім у таких фондах як Одеський губком КП(б)У (фонд №3), Одеський окружний комітет КП(б)У (фонд №7), Одеський обласний комітет Комуністичної партії України (фонд №11), Одеська окружна інспекція народної освіти (фонд №134), Одеський районний виконавчий комітет (фонд №866), Одеський окружний виконавчий комітет (фонд №969), Овідіопольський районний виконавчий комітет (фонд №1430), Відділ управління Одеського губернського революційного комітету (фонд №2106).

Державні архіви Запорізької та Полтавської областей містять дані про регіони на той час з незначним рівнем поширення пізнього протестантизму. Виокремимо такі їх фонди: Запорізький окружком КП(б)У (фонд №П-1), Мелітопольський окружний комітет КП(б)У (фонд №П-241), Адміністративний відділ Запорізького окружного виконавчого комітету (фонд №Р-316), Балківський районний виконавчий комітет Запорізької округи (фонд №Р-324), протоколи засідань бюро Полтавського губкому КП(б)У (фонд №7), підрозділи Полтавського районного виконавчого комітету (фонд №1503),

підрозділи Лубенського окружного виконавчого комітету (фонд №2068), підрозділи Полтавського губкому КП(б)У (фонд №9032).

Матеріали фондів названих вище обласних архівів охоплюють значне коло питань як релігійного життя, так і антирелігійної політики, а саме: характеризують основні напрямки діяльності протестантських громад (відкриття регіональних курсів, облік членів, розв'язання питання військової повинності, заснування молодіжних та жіночих гуртків, збір коштів на справу євангелізації, утворення сільськогосподарських комун, будівництво молитовних будинків, листування громад з відділами культів НКВС тощо); міжконфесійні протестантські взаємини; діяльність місцевих підрозділів державних антирелігійних структур (ліквідкомів, відділів культів, антирелігійних комісій, органів ДПУ, виконкомів тощо), їх звіти про виконану роботу; огляд урядових документів, які забезпечували застосування на практиці декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» та інше.

Слід зауважити, що про період 30-х років свідчить лише незначна частина з наведених вище архівних джерел, де йшлося про наявність «залишків» протестантських громад у різних регіонах України, про надання дозволів на їх реєстрацію, про застосування заходів впливу щодо них з боку влади, про стан антирелігійної пропаганди тощо.

Таким чином, поєднання і зіставлення архівних матеріалів із різних регіонів поширення пізнього протестантизму в УСРР дає можливість максимально всебічно висвітлювати його історію у 20–30-ті роки — найбільш складний і доленосний період розвитку конфесій баптистів, євангельських християн, адвентистів сьомого дня та християн євангельської віри. На сьогодні здійснена певна комплексна розробка проблематики історії пізніх протестантських на основі залучення кола джерел, передусім архівних, у якій тією чи іншою мірою знайшли відображення окремі аспекти політики радянської держави щодо пізніх протестантських конфесій в Україні та їх діяльності в міжвоєнний період. Водночас, на нашу думку, ця тематика ще залишається актуальною для дослідників.

Примітки

1. Відокремлення церкви від держави і школи від церкви: Збірник декретів, інструкцій та обіжників УСРР та СРСР з поясненнями п/відділу культів при НКВС УСРР / [Під заг. ред. заст. наркома внутрішніх справ М.О.Черлюнчакевича, Ю.О.Любинського та К.М.Гольберта]. – Х.: Юрвидав УСРР, 1926. – 136 с.; Сухоплюєв І. Відокремлення школи від церкви / Іван Сухоплюєв. – Х.-К.: Книгоспілка, 1923. – 37 с.; його ж: Відокремлення церкви від держави: Зб. законоположень СРСР і УСРР. – Х.: Юрвидав, 1929. – 165 с.
2. Див.: Четвертый расширенный пленум Центрального совета Союза воинствующих безбожников СССР [4; 1938; Москва]. – М.: ОГИЗ-ГАИЗ, 1938. – 56 с.; Олещук Ф. Что решил второй всесоюзный съезд воинствующих безбожников. Центральный совет воинствующих безбожников / Федор Олещук. – М.: Безбожник, 1930. – 40 с.
3. Архивы Кремля. В 2-х кн. Кн. 2: Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. – Новосибирск – М.: Сибирский хронограф, Российская политическая Энциклопедия, 1998. – 648 с.
4. Всеукраинский съезд баптистов [1; 1918; Киев] / Запись заседаний первого Всеукраинского съезда баптистов, состоявшийся в г. Киеве с 1 по 8 октября 1918 г. – К., 1918. – 30 с.; Всеукраинский съезд баптистов [4; 1925; Харьков] / Запись заседаний четвертого Всеукраинского съезда баптистов, состоявшегося в г. Харькове с 12 по 17 мая 1925 г. – Х., 1925. – 12 с.

Р.А. Ситарчук

Обзор источников по истории позднего протестантизма в украинских землях в 20–30-е годы XX века

В статье рассматриваются источники по истории баптистов, евангельских христиан, адвентистов седьмого дня в советской Украине 20–30-х годов.

Ключевые слова: архивное дело, источник, исследование, протестанты.

R.A. Sitarchuck

Sources Review of Late Protestantism History in Ukrainian Land in 20-s – 30-s of the XX-th century

Historical sources of Baptists, Evangelic Christians, Seventh-Day Adventists activity in Soviet Ukraine in 20-s – 30-s are considered in the paper.

Keywords: archive science, source, research, Protestants.

Надійшла до редакції 12 листопада 2010 року

